

УДК 130:123

КАТЕГОРІЇ І ПОНЯТТЯ, ЇХНЄ СПІВВІДНОШЕННЯ

Василь Лисий

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: k_filos@franko.lviv.ua*

Досліджено критерії розмежування категорій і понять як форм людського мислення. З огляду на те, що так розмежують у сучасній літературі на основі ступеня (рівня) їхньої загальності, у статті надаємо першорядне значення виокремленню їхньої функціональної специфіки. Розкрито переважаючу аналітичну функцію категорій та синтетичну понять, позаяк не абстрагуючись і від синтетичного значення категоріального ладу людського мислення.

Ключові слова: категорії, поняття, категоризація, обертання, всезагальне, особливе, одиничне, синтез.

У філософській і психологічній літературі доволі часто терміни “категорії” і “поняття” вживають як синоніми. Відомий у минулому своїми плідними дослідженнями в галузі логічних форм мислення український і російський філософ П. Копнін стосовно цього пише: “Коли йдеться про визначення категорій, то звично вказують, що *категорії* – *найбільш загальні поняття*. Це визначення правильне, проти нього важко що-небудь заперечити. Справді, категорії – це форми мислення, причому як форми мислення їх, без сумніву, необхідно зарахувати до понять” [6, с. 92]. Звичайно, вживання категорій і понять як синонімів не є чимось випадковим. Вони споріднені, хоча б в тому, що є формами одного і того ж людського мислення. Крім того, спорідненість між ними відчуваємо навіть на інтуїтивно-му рівні. А той же П. Копнін вбачає основу їхньої спорідненості в загальних принципах філософського матеріалізму так: “Категорії, як й інші поняття, становлять собою відображення об’єктивного світу, узагальнення явищ, процесів, наявних незалежно від нашої свідомості. Категорії є продуктом діяльності певним чином організованої матерії – мозку, який дає можливість людині адекватною відображати дійсність” [6, с. 92]. Однак, на нашу думку, ця спорідненість має досить загальний характер і не зачіпає проблеми можливості взаємного переходу (“обертання”) категорії в поняття і, навпаки, поняття в категорію. Така можливість з’являється за умови усвідомлення їхньої якісної відмінності, яка здебільшого випадає з поля зору. Не може вона (відмінність) вбачатися, за справедливою думкою П. Копніна, і в плані критерія загальності (більшої чи меншої), що властиво для формально-логічного підходу до аналізу їхнього співвідношення. “*Філософські категорії мають логічний зміст*, – наголошує філософ, – оскільки вони є формами мислення; тому завдання філософії – з’ясувати сутність категорій і з боку її логічної форми. При цьому, звичайно, формально-логічного підходу до категорій не достатньо для того, щоб зрозуміти сутність

категорій як форм мислення. Діалектика не може задовольнятися характеристикою категорії тільки як видів загальних понять. Не можна також зміст категорій розглядати тільки з погляду формально-логічного закону оберненого відношення змісту понять до їхнього обсягу, оскільки категорії – поняття найширшої загальності, і це створило б неправильне уявлення про їхній зміст. Під багатством змісту необхідно розуміти не кількість ознак, а глибину проникнення в сутність процесів природи і суспільства.

Процес абстрагування є не спустошенням змісту поняття, а, навпаки, поглибленням нашого знання в сутність явищ. *У формі категорій відображаються найбільш загальні й важливі закономірності в русі явищ у світі*” [6, с. 94]. Певно, ознакою багатства категорій є спроможність людини за їх допомогою проникати в сутність явищ. Але за допомогою категорій людина спроможна проникати не лише в сутність речей і явищ, а й у їхнє буття. Адже категоріальне осягнення буття є неодмінною передумовою категоріального осягнення сутності. Але тут постає дещо інше питання: якою ж є та загальна функція, що виокремлює категорію від поняття і, навпаки, в межах якої здійснюється осягнення буття і сутності?

Мета статті – дослідити функціональні відмінності логічних категорій і понять та умови їхнього “взаємообертання”. Для досягнення цієї мети слугує термін “категоризація”. Звідси випливає завдання: розкрити зміст процесу категоризації та процесу синтезування категорій у поняття.

Проблему категоризації дійсності досліджено в працях М. Булатова, але постає проблема з’ясування істинності категорій у контексті понять (у зв’язку з процесом категоризації). Розкриття співвідношення категорій і понять теоретично значуще в плані філософської антропології, яка відстежує джерела межових проблем життя людини та механізми їхнього вирішення.

Категоризація позначає собою функцію категорій – розчленування, рубрикацію світу (який є дещо суцільне ціле, злите, взаємопов’язане).

“Рубрикуючий характер категорій взагалі, звичайно, не означає, що тут відсутня їхня синтетична чи класифікуюча функція. Незважаючи на всю протилежність розглянутих відношень категорій до речей, вони переходять одно в одну і виявляються тільки сторонніми деякого цілісного відношення. І справді, припустимо, що деяке ціле, наприклад річ, ми всебічно розчленували і підвели під сукупність категорій, таких, скажімо, як “колір”, “форма” й інші. Візьмемо одну з них. Якщо ця річ володіє, наприклад, круглою формою, то багато інших речей мають таку ж форму, належать до круглих предметів. Отже, від другого відношення ми перейшли до першого. Навпаки, якщо певна група предметів належить до однієї категорії, в якій зафіксована деяка властивість, скажімо, зелений колір, то ці предмети мають також множину інших властивостей, категоризуючи які ми переходимо від першого відношення до другого.

Тому можна говорити лише про переважання синтетичної (об’єднуючої) чи аналітичної (рубрикуючої) функції категорій, але в останніх обидві функції присутні водночас. Їхню єдність можна розглядати як *специфічну особливість категоризації речей і подій*, взагалі окремих фрагментів реального світу і знання про нього. Але така особливість принципово змінюється, коли її предметом стають не ті чи ті речі, а дійсність у цілому. Останню не можна групувати чи класифікувати, оскільки поза нею нічого немає, її розглядають не як річ серед речей, порівнюючи які можна було б утворити категорію, а як єдину й одну реальність, що можна розчленувати згідно з атрибутивними властивостями, проникаючими її всю, – якістю, кількістю, відношенням тощо.

Якщо множину речей можна підвести під одну категорію, то цього не можна зробити з однією річчю, оскільки б зникла така необхідна ознака категорії, як її загальність. Отже, якщо дійсність у цілому одна, то повинно відбутися *обернення відношення*; категоризація буде можлива як підведення чи віднесення дійсності до багатьох категорій, що передбачає її здатність до членування згідно з її атрибутами, сторонами чи аспектами. Між ними і категоріями буде взаємодозначне відношення чи відповідність” [1, с. 89–90]. Отже, аналітико-синтетична функція категорій і є та головна властивість, яка відрізняє їх від понять.

Розчленувальну (аналітичну) функцію категорій дослідив Аристотель, синтетичну – І. Кант, а аналітичну і синтетичну в поєднанні – Г. Гегель. Вказаний історико-філософський досвід дає змогу зробити висновок, що одна і та ж форма мислення може виступати як у ролі категорії, так і поняття. Усе залежить від її функціональної ролі. Якщо вона скерована на розчленування (аналіз) дійсності й водночас її поєднання (синтез), то це – категорія. Якщо ж ця форма мислення постає задля аналізу сама собою, то вона перетворюється в поняття (стає ним). Так, “кількість” є категорією тоді, коли за допомогою неї відокремлюють одні властивості (визначеності) дійсності (у цьому випадку кількісні) від якісних, бутєвих тощо. Отже, тут кількість сама собою, тобто поза її функцією не усвідомлюється, не стає предметом уваги. Поза аналітико-синтетичною функцією кількість постає перед необхідністю визначення її внутрішнього змісту, перед необхідністю надати їй поняттєвого виразу. Мати поняття (уяву) про категорію “кількість” – це використати дефініцію як форму існування поняття, “розшифрувати”, отже, самий зміст кількості як форми мислення, яка поза цим поняттям є засобом категоризації дійсності. Інакше кажучи, якщо категорія “обернена” на дійсність саму по собі, то поняття на категорію саму по собі. Тож поняття кількості визначається так: це величина, яка виявляє себе в ролі неперервності й перервності, екстенсивності й інтенсивності, прямого, зворотного і ступеневого відношення. До речі, визначеність, що становить зміст поняття є різнобічною, і щоб викласти (розгорнути) її зміст необхідно попередньо її розчленувати на категорії, піддати категоріальному аналізу. Так, у вказаному визначенні поняття кількості виділяємо цілу низку категорій (дискретність, неперервність, екстенсивність, інтенсивність тощо), які виражають собою різні моменти (аспекти) поняття кількості. Тому поняття кількості є синтезом категорій. “Отже, – наголошує М. Булатов, – можна зробити висновок, що *поняття є синтезом категорій*. Це співвідношення характерне для теоретичної системи знання, яка будується способом сходження від абстрактного до конкретного. Абстракціями, від яких тут постійно здійснюється рух, є окремі категорії. Мета ж сходження – прагнення зрозуміти той чи той предмет (особливий на певному етапі викладу), скласти про нього поняття. Щоб одержати чітку уяву про специфіку розглянутого співвідношення категорій і понять, порівняймо його зі співвідношенням, домінуючим у процесі дослідження. Якщо з гносеологічного погляду до розмаїття зовнішніх речей, об’єктів, діяльностей категорії виконують роль засобу їхнього розмежування і синтезування, то в теоретичному дослідженні вони стають самостійним предметом вивчення, ... а вказана їхня функція виступає в новій формі – як суворе відрізнєння і співвідношення категорій одна з одною. Вони членують не множину речей, розглянутих із боку об’єктивності, а деяке ціле, єдину предметну ділянку...” [1, с. 117–118]. Необхідно знову-таки наголосити, що в такому випадку поняття тотожне розумінню, тобто коли йдеться: мати поняття про дещо, означає зрозуміти його (поняття суть розуміння). Але в цьому ж контексті поняття тотожне знанню. “Тому мати поняття про предмет, – стверджує А. Конверський, – означає знати, які ознаки

йому притаманні, в яких зв'язках і відношеннях він знаходиться з іншими предметами і чим він від них відрізняється” [5, с. 131]. У зв'язку з цим специфіку і взаємообертання в цілому влучно зауважив М. Булатов, коли писав: “Розуміти взагалі, – отже, знати, що таке об’єкт чи його властивості, про які йдеться. Інакше кажучи, в процесі розуміння важливе усвідомлення визначеності – знання, що таке розглянутий об’єкт. Причому відповідь на це питання може прийняти і форму дефініції, і форму уявлення, яке “маємо на увазі”. Так, неможна словами виразити властивості червоного, зеленого тощо, їх можна тільки уявляти.

Якщо зазначена визначеність і становить зміст процесу розуміння, то саме поняття є його даністю свідомості, знанням про нього. Звідси видно як зв'язок категорій і понять, так і їхню відмінність. Поняття – це момент категорії, оскільки остання – визначеність, яку потрібно знати, розуміти, щоб здійснити категоризацію. Так, потрібно мати поняття про кольоровий спектр, щоб певним чином групувати чи класифікувати об’єкт. Таке знання має, як і категорії, узагальнений, абстрагований характер. Але можна мати поняття про яку-небудь визначеність і зовсім не знати, яку роль вона виконує як засіб розчленування речей чи всієї дійсності. Для поняття як такого функція визначеності – бути засобом групування – байдужа і не виходить у його дефініцію.

Тому будь-яка категорія стає поняттям, якщо від неї відокремити членування і синтезування дійсності й мислити тільки її внутрішній зміст. І навпаки, будь-яке поняття стає категорією, якщо до нього приєднати цю функцію. Це має значення загального правила, чи закону, а тому відноситься також і до філософських категорій. Так, об’єктивна дійсність, будучи єдиною реальністю і водночас володіючи множиною атрибутів чи форм буття, розчленовується завдяки категорій “якість”, “кількість” і т. ін. З іншого боку, небачене розмаїття реальних якостей узагальнюється і синтезується в одну категорію якості аналогічно з іншими визначеностями буття. Якщо приймаємо до уваги аналітико-синтетичну функцію (розчленування єдиної дійсності завдяки множині категорій і зведення в одну категорію її атрибутивних розмаїть, то ми маємо справу з категоріями, якщо ж нас цікавить тільки якість (а не її функція), зміст кількості й т. ін., то ми маємо справу з поняттями якості, кількості тощо” [1, с. 100–101].

Філософською наукою, яка досліджує поняттєвий зміст категорій мислення є логіка (як діалектика, тобто в гегелівській термінології логіка спекулятивна). І вся історія цієї науки є історією освоєння поняттєвого змісту категоріального ладу людського мислення, освоєння поняття про категорії. У цьому її значення найбільшої ваги, а не значення в дослідженні джерела походження категорій (суб’єктивного чи об’єктивного). Що таке категорія, взята сама собою, який її зміст? Отже, в чому полягає її поняття – ось головне питання. І тоді з’ясується, що, наприклад, якість, взята сама собою, за своїм поняттям, є не більше і не менше, ніж знята кількість, а поняття кількості, взятої самої собою, є не що інше, ніж знята якість; визначеність поняття причини полягає лише в тому, щоб бути знятою дією, а остання, за своїм поняттєвим змістом, є ні що інше як знята причина. І це стосується всіх категорій, які становлять предмет логіки. Щодо цього питання вичерпні висновки дав Г. Гегель. Ось перша думка філософа: “Але цілком інше питання (а не питання про об’єктивне чи суб’єктивне походження змісту форм мислення – В. Лисий): чи істинні ці всезагальні визначення самі собою? І звідки вони постають не тільки в моїй свідомості, в моєму інтелекті, але й у самих речах? Простір, причина, дія і т. ін. – це категорії. Як усезагальний простір доходить до того, щоб визначити себе? Цей спосіб розгляду, питання, чи істинні самі собою ці визначення:

нескінченна субстанція і т. ін., зовсім випускають з уваги. Платон дослідив невизначене і т. ін. і сказав, що жодна з цих протилежностей не істинна *сама собою*, вони істинні лише як покладаючи себе тотожними одна одній – байдуже, звідки б не взялася істинність цього змісту. Тут же зовсім відмовляються від істини *самої собою*, тоді як насправді головним є природа самого змісту. Якою б не була відповідь, чи буде вона говорити, що цей зміст походить з *інтелекту*, чи скажуть, що цей зміст походить із *досвіду*, ця відповідь не дасть вирішення. Питання: чи істинний цей зміст, узятий *сам собою*?” [3, с. 389]. Друга думка філософа: “Справжній... доказ істинності... тотожності суб’єктивного й об’єктивного міг би бути даний лише так, що кожне з них буде досліджене саме собою, в його логічних, тобто істотних визначеннях. Унаслідок цього дослідження повинен був би одержати той висновок, що природа суб’єктивного полягає в перетворенні себе в об’єктивне і що об’єктивне не повинне залишатися таким, а робитися суб’єктивним. І так само ж необхідно було б виявити в самому кінечному, що воно містить у собі суперечність і перетворює себе в нескінченне; отже, ми одержали єдність кінечного і нескінченного. При такому способі філософування ця єдність протилежних не встановлюється наперед, а на них же самих показують, що їх істиною є їхня єдність і що кожне з них, саме собою взяте, однобічне; що їхня відмінність обертається в інший бік, переходить у цю єдність, – поміж тим як розсудок вважає, що в цих відмінностях він володіє чимось-то тривким” [3, с. 551].

Однак поняття, крім сенсу розуміння, має й інше значення. Його започаткував уже Аристотель, і в межах сучасної формальної логіки воно займає цілком виправдано своє чільне місце. Наведемо типовий приклад такого визначення, яке подав відомий фахівець із проблем логіки, український філософ А. Конверський: “Поняття як форма мислення є такий спосіб відображення дійсності, коли предмет розкривається через сукупність його суттєвих ознак” [5, с. 131]. Це визначення правильне, але однобічне, бо ігнорує при цьому явище, а в діалектиці важливим є поєднання проти-лежностей, тобто сутність і явище, визначаючи поняття, треба брати в єдності. Це вперше зауважив І. Гегель. Він усунув обмеженість вказаного визначення поняття, врахувавши при цьому не лише сутність речей, а й явища. У такому випадку сутність, як більш глибока визначеність, проникає собою явище, висвітлюється в ньому. Проте переходячи в явище, “заломлюючись” у ньому, сутність взагалі-то не зникає в явищі, не втрачається в ньому, а знаходячись в іншому (явищі), вона водночас перебуває в самому собі (діалектика тут така, що дещо, переходячи в інше, тим самим відновлює себе, повертається до самого себе). Тут сутність і явище органічно поєднані, станов-лять собою спільність, дещо загальне, а в широкому значенні – всезагальне. Однак у межах останньої вони вже втрачають свою самостійність у ролі сутності й явища. Інакше кажучи, “оскільки явища впливають із сутності..., остання неперервно продовжується в них, знаходиться тут не в іншому, а у самої себе, завдяки чому вона охоплює обидві протилежні сторони предмета і постає всезагальністю. Сутність перетворюється у всезагальність.

З іншого боку, цей же процес розкриває розчленування сутності. До цього часу вона як проста основа протистоїть різноманітності явищ. Вона єдине, тотожне, як її звичайно характеризують. Але продовжуючись у зазначеному процесі виведення в явище, стаючи всезагальною, сутність членується в собі... Протилежні, або різні, сторони цілого постають як особливі сфери, види загальності, причому явище не долучається зовні: особливе покладене, вироблене реальним загальним. Воно містить у собі особливе, а не виключає його із себе, як в абстрактному уявленні про сутність. Отже, те, що спочатку постає як відмінність

сутності та явища, стає всезагальним і особливим. При цьому останнє не тотожне явищу, бо сутність також відрізняється від явища, і тому є особливе. Зі свого боку, всезагальне не зводиться до сутності, бо явище є її проявом і продовженням. Оскільки всезагальне само покладає особливе, види останнього, виведені із всезагального вичерпують усю його сферу, утворюють сукупність усіх його особливих формоутворень. Внаслідок цього виникає поняття, що охоплює все, а сам предмет стає для свідомості цілим, визначеність якого відображена категорією одиничного. Гегелівське визначення – закономірний результат аналізу, бо сутність не вичерпує предмет, існує також поняття явища та єдності його і сутності, а отже, і специфічна дефініція” [2, с. 392]. Отже, поняття – це єдність загального, особливого й одиничного. У цьому й полягає його дефініція. Стосовно цього Г. Гегель наголошує, що *поняття* як таке містить у собі: 1) момент *усезагальності*, як свобідну рівність зі самим собою в його визначеності; 2) момент *особливості*, визначеності, в якій всезагальне залишається незатьмареним, а рівним самому собі; 3) момент *одиничності*, як рефлексію-в-саму-себе визначеностей усезагальності й особливості, негативну єдність зі собою, яка є *в-собі-і-для-себе* – визначене і водночас тотожне зі собою, або всезагальне” [4, с. 345].

Звичайно, можна під категорією розуміти як певний вид понять, на який теж можна натрапити в літературі з цього питання. “Але при визначенні категорії в ролі виду понять (найбільш загальних і необхідних), – зауважує М. Булатов, – саме поняття розглядають стосовно видів категорій як рід. Отже, категорії – найбільш загальні поняття; водночас поняття є більш загальним, ніж категорії, бо є для останніх родом. Крім того, якщо головними моментами поняття є всезагальність, особливість і одиничність, то як усезагальність категорій може бути видом стосовно понять, смисл яких полягає в цій всезагальності? Можна було б міркувати так. Поняття – це єдність трьох вказаних моментів, а категорії – тільки всезагальні. Поряд із цим є ще особливі й одиничні поняття. Інакше кажучи, моменти поняття, утримані зовнішньою рефлексією у відокремленості, дають три види понять – одиничні, особливі, всезагальні. Саме категорії і є всезагальними поняттями. Крім того, існують також особливі (наприклад, природничонаукові чи гуманітарні) й одиничні поняття. Їхнє співвідношення буде відношенням категорій до конкретних понять – їхньою категоріальною класифікацією. Але таке відношення не придатне, коли потрібно ділити поняття як логічну форму думки” [1, с. 35]. І, нарешті, стосовно співвідношення всезагальності як категорії і всезагальності як поняття. Хоча поняття є синтезом буття і сутності, тобто містить у знятому вигляді, а отже, містить їх у знятому вигляді категорії як визначеності буття і рефлексивні визначення сутності, тим не менше, не вони є специфічною визначеністю поняття, а такою є всезагальність, особливість, одиничність. Поняття завжди є єдністю вказаних моментів, хоча переважання одного з них дає види понять. Тому категоріальна всезагальність не тотожна поняттєвій. Це тому, що всезагальність як категорія береться ізольовано від особливого й одиничного (тобто категорії виражають лише універсальні, всезагальні сторони світу, а тому в них не беруть до уваги одиничні, специфічні й особливі його сторони). Навпаки, у понятті всезагальність, особливість і одиничність містяться в нерозривній єдності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булатов М. Логические категории и понятия. К.: Наукова думка, 1981.
2. Булатов М. Філософський словник. К.: Стило, 2009.

3. Гегель Г. Лекции по истории философии. Кн. III. Санкт-Петербург: Наука, 1994.
4. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Наука логики. М.: Мысль, 1974. Т. 1.
5. Конверський А. Логіка: Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2004.
6. Копнин П. Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования. М.: Наука, 1973.

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2012

Прийнята до друку 17.04.2012

CATEGORIES AND NOTIONS, THEIR CORRELATION

Vasyl Lysyy

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: k_filos@franko.lviv.ua*

The separation criteria between the categories and notions as the forms of human thinking are discovered. Whereas in the modern literature such distinction is based on the degree (level) of their universality, in the article, in contrast, the distinguishing of their functional peculiarity is of prime importance. There is a disclosure of the dominating analytical function of categories and the synthetic one of notions in this context without abstracting from the synthetic sense of categorical system of human thinking.

Key words: categories, notions, categorization, transition, the universal, the particular, the individual, synthesis.

КАТЕГОРИИ И ПОНЯТИЯ, ИХ СООТНОШЕНИЕ

Василий Лысый

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: k_filos@franko.lviv.ua*

Исследовано критерии разграничения категорий и понятий как форм человеческого мышления. Имея ввиду, что такое разграничение проводится в современной литературе на основании степени (уровня) их обобщенности, вместо этого, в статье придается первостепенное значение выделению их функциональной специфики. В этом плане раскрывается преобладающая аналитическая функция категорий и синтетическая – понятий, не абстрагируясь и от синтетического значения категориального строя человеческого мышления.

Ключевые слова: категории, понятия, категоризация, обращение, всеобщее, особенное, единичное, синтез.